

"יש לי כבוד גדול להיות חייל"¹ צעירים וצעירות עם מוגבלות בצה"ל

אליסיה גרינבנק וגלית אגם בן ארצי

חשיבות השירות הצבאי

השירות הצבאי נתפס כשדה חברתי מרכזי בחברה הישראלית, וצה"ל וחייליו הם סמל ומקור לגאווה לאומית בחברה (אלמוג, 2022). בנוסף על תפקידו של צה"ל לשמור על הביטחון, הוא משקף את החברה הישראלית על שלל גווניה ומסייע בעיצובה ובקידום כוחה ורווחתה (גילת, 2017; רוסמן, 2022). הרמטכ"ל לשעבר, רב אלוף כוכבי, דימה את צה"ל ל"חדר כושר לאומי של מדינת ישראל", שבו מועצמת תחושת המסוגלות האישית של הפרט (לוי, 2022). ואכן, לשירות הצבאי יש חשיבות פסיכולוגית-רגשית גבוהה לצעירים מאחר שהוא מזמן התמודדות עם משימות התפתחותיות, כגון עצמאות, גיבוש זהות עצמית ונפרדות מההורים (ורנר, 2018). לדברי תא"ל ליוויס, קצין חינוך ונוער ראשי, צה"ל מפגיש בין צעירים מקבוצות שונות ומגוונות בחברה ומאפשר להם לסיים את השירות עם חוסן גבוה יותר, עם מנהיגות גבוהה יותר, עם היכרות טובה יותר של החברה, עם רעות ועם עבודת צוות טובה יותר (גילת, 2023). חשיבות הגיוס לצבא הובילה את צה"ל לשתף פעולה עם המערכת החינוכית. בתי ספר תיכוניים הפכו לחוליה מקשרת לשירות הצבאי, ובעקבות כך שרשרת החיול של צעירים וצעירות אינה מתחילה עוד בלשכת הגיוס בגיל 18 אלא בבית הספר התיכון החל מכיתה י'. בתי הספר התיכוניים מחויבים להפעיל תוכנית הכנה רב-תחומית לצה"ל, שבה מתקיים שיתוף פעולה בין משרד החינוך, הרשות המקומית, משרד הביטחון וצה"ל. תוכנית זו כוללת כלים להקניית ערכים, עיסוק בהיבטים רגשיים, הקניית ידע, הקניית מיומנויות המכוונות לקראת השירות הצבאי, וחיזוק החוסן האישי לקראת הגיוס (חוזר מנכ"ל משרה"ח, 2018). בר כבוד להכנה המתקיימת בבתי הספר, צעירים רבים בוחרים להקדיש את שעות הפנאי שלהם בהכנה לשירות בהיבט המנטלי והפיזי באמצעות תוכניות בלתי פורמליות הכוללות אימונים אינטנסיביים, ימי הכנה לגיבוש וסיירות, הרצאות וסדנאות.

1 סמל נועם, חיל המודיעין, בדיון בוועדת החוץ והביטחון על שילוב אנשים עם מוגבלות במערכת הביטחון. י"ז בכסלו תשע"ח.

בעשור האחרון רווח בארץ ובעולם השיח אודות חשיבות מתן שוויון הזדמנויות לאנשים עם מוגבלות ומתן אפשרות להשתתפותם בכל מסגרות הקהילה. חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלות שנחקק בארץ בשנת 1998 אף מעגן את זכותם של אנשים עם מוגבלות להשתתפות שוויונית ופעילה בחברה בכל תחומי החיים. לאור התרומה הניכרת של השירות הצבאי עבור צעירים בחברה הישראלית, ולאור תפקידו של הצבא בעיצוב החברה, נראה כי הכללתם של צעירים עם מוגבלות בשירות הצבאי חשובה ביותר.

שירות צבאי של צעירים עם מוגבלות

אדם עם מוגבלות מוגדר כאדם עם לקות פיזית, נפשית או שכלית, לרבות קוגניטיבית, קבועה או זמנית, שתפקודו מוגבל באופן מהותי בתחום אחד או יותר מתחומי החיים העיקריים (חוק שוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות, התשנ"ח – 1998). אנשים עם מוגבלות מהווים כ-16% מאוכלוסיית האנשים בעולם. גורמים כמו מין, גיל, זהות מגדרית, נטייה מינית, דת, גזע, מוצא אתני ומצב כלכלי משפיעים על הצרכים הבריאותיים, על התפקוד היומיומי, ובכלל על חוויות חייהם של אנשים עם מוגבלות (WHO, 2023). בישראל חיים כיום 1.7 מיליון אנשים עם מוגבלות, המהווים 18% מן החברה הישראלית, מגוון המוגבלויות רחב והן באות לידי ביטוי בדרגות חומרה שונות (אידלמן ואחרים, 2022).

לפי חוק שירות ביטחון התשמ"ו (1986), הגיוס לצה"ל הוא בבחינת גיוס חובה לכל אזרח ישראלי שהגיע לגיל 18. בהתאם לחוק זה, תנאי לגיוסו של אדם הוא כאשר הוועדה הרפואית קבעה כי הוא כשיר לשירות ביטחון. זאת לאחר שמצאה כי אין לנבדק מחלה או מצב רפואי כלשהו, כגון מחלות, מומים ובעיות רפואיות הפוסלות אדם מלשרת בצה"ל. צעירים רבים עם מוגבלויות שונות לא נמצאים כשירים לשירות ביטחון. חלקם מקבלים פטור באופן מיידי בעקבות מידע שמקבל צה"ל מהמוסד לביטוח לאומי, ממשרד הבריאות או ממשרד הרווחה על המוגבלות של המועמד לשירות, וחלקם מקבלים פטור לאחר קבלת הנתונים של המועמד ובחינתם בוועדה הרפואית. מתוך תפיסת מעמדו המיוחד של השירות הצבאי בחברה הישראלית והזכות הנתונה לכל פרט, ישנה בצה"ל מדיניות התנדבות רחבה המאפשרת לצעיר שקיבל פטור משירות צבאי להתנדב לשירות צבאי. אולם בפועל צעירים רבים עם מוגבלות המבקשים להתנדב לצה"ל נאלצים להתמודד עם הליכים ארוכים ומורכבים ולפעמים בלתי אפשריים (תבורי, 2015).

גל (2015) ציין ארבעה סוגי מוטיבציה המובילים את הדחף של צעירים להתגייס לצה"ל: (1) מוטיבציה הישרדותית שמתאפיינת בהתמסרות טוטאלית למאבק עבור המדינה; (2) מוטיבציה אידיאולוגית הקשורה למאבק על ערכים של אהבת המולדת; (3) מוטיבציה נורמטיבית המבוססת על כך שהפרט עושה את מה שנתפס כמקובל ולגיטימי בדפוסים החברתיים של החברה; ו- (4) מוטיבציה אינדיבידואליסטית שמקורה בצורך במימוש עצמי. הפרט משתמש בכלים של החברה, במקרה זה השירות הצבאי, לצרכיו האישיים, במילים אחרות, השירות בצבא עוזר לאדם להתפתחותו האישית. נראה כי עבור צעירים עם מוגבלות, שני סוגי המוטיבציה האחרונים הם העיקריים: הם מגלים מוטיבציה נורמטיבית מאחר שהם רוצים להתגייס כמו כל בני גילם ולא לחוש שונים בצומת כה מרכזי של הגיוס לצה"ל. וגם: הם מגלים מוטיבציה אינדיבידואליסטית כי השירות הצבאי נתפס בעיניהם כהזדמנות לרכישת מיומנויות חברתיות ומקצועיות, וכחלק חשוב בהתבגרותם ובהתפתחותם האישית שעשוי לסייע להם להגיע למימוש עצמי ולאיכות חיים בהווה ובעתיד.

המוטיבציה של צעירים עם מוגבלות להשתלב בשירות צבאי כמו בני גילם, הובילה לגיבוש ויישום מגוון תוכניות ייחודיות המכניות, תומכות ומלוות צעירים עם מוגבלות לקראת השירות הצבאי ובמהלכו. כיום פועלות בארץ תוכניות רבות המאפשרות מתן הזדמנות שווה לצעירים עם מוגבלות לשרת בצה"ל. תוכניות אלו מותאמות למוגבלויות השונות של הצעירים: ישנן תוכניות המכניות את הצעירים לעבודה לוגיסטית כמו עבודה באפסנאות, בבית דפוס או בהכנת ערכות מגן, וישנן תוכניות המכניות את הצעירים לתפקידים מיוחדים, למשל בתחום המחשוב ופענוח תצלומי אוויר. השירות הצבאי מעניק לצעירים עם מוגבלות מיומנויות חברתיות ומקצועיות, יחד עם תחושת ערך וגאווה, שייכות וביטחון עצמי, ומכשיר אותם להמשך חיים עצמאיים בקהילה. בד בבד, גיוס צעירים עם מוגבלות לשירות צבאי תורם למערכת הצבאית, בין אם על ידי יכולות נדרשות ביחידות צבאיות מיוחדות ובין אם על ידי פיתוח יכולת ההכלה של כלל החיילים, המפקדים והמערכת הצבאית (אתר משרד הרווחה והביטחון החברתי, 2022)

עמדות כלפי שירות צבאי של צעירים עם מוגבלות

עמדות שליליות כלפי אנשים עם מוגבלות הן פעמים רבות תוצאה של סטריאוטיפים וסטיגמות שאנשים אוחזים בהם. אלה מובילים לתפיסות מוטעות כלפי היכולות

של אנשים עם מוגבלות, מורידים את ערכם החברתי ופוסלים אותם מקבלת חברתית מלאה (אלמוג, 2018). הספרות המחקרית בנושא עמדות כלפי אנשים עם מוגבלות מצביעה על כך שעמדה כוללת שלושה רבדים (שרגא-רויטמן, 2021): הרובד הקוגניטיבי – מתייחס למחשבות על יכולותיהם של אנשים עם מוגבלות ומידת השתלבותם בחברה. בתחום זה העמדות הופכות לשליליות כי הפרט נוטה לראות את האדם עם המוגבלות כאדם שאינו יכול לתרום לחברה ואף מהווה נטל על החברה, מאחר שלרוב אינו מסיים את לימודיו ואינו משתלב בעבודה (Rohwerder, 2018). הרובד הרגשי – מתייחס לדגשות דחייה או קרבה. עמדות שליליות באות לידי ביטוי כאשר האדם עם מוגבלות נתפס כאדם חולה, אדם שיש להתרחק ממנו, שעלול להדביק, אדם שמבייש את משפחתו ומביא מזל רע לסביבתו (Gulya & Fehervari, 2023; Rohwerder, 2018) או כבעל יכולות נמוכות שמפגין פחות חיבה כלפי הזולת (Rohmer & Louvet, 2019). ולבסוף, הרובד ההתנהגותי – רובד המתייחס לתגובות נצפות במהלך חשיפה לאנשים עם מוגבלות. ברובד הזה קיימים הבדלים בתגובות כלפי אנשים עם מוגבלות, בעיקר בהקשר של סוג המוגבלות. עמדות שליליות יותר נמצאו ביחס לאנשים עם מוגבלות קוגניטיבית ומוגבלות נפשית בהשוואה לאנשים עם מוגבלות פיזית (גרינבנק ואחרים, 2023; רימון-גרינשפן ואחרים, 2020).

במחקרים נמצא כי היכרות וחשיפה לאנשים עם מוגבלות מובילות הן לעמדות חיוביות יותר והן ליכולת אמפתית גבוהה יותר כלפי אנשים אלה (ורנר, 2018; נצר והלפרין, 2018; Ponce, 2023; Roca-Hurtuna & Sanz-Szumski et al., 2020). ניתן להסביר זאת באמצעות תיאוריית המגע של אלפורט (Allport, 1954), שעל פיה אחד המשתנים ההכרחיים להשפעה על עמדה של אדם הוא המפגש והמגע שהוא יוצר עם מושא עמדתו. החשיפה למושא העמדה גוררת תהליך למידה היוצר הפרה או ביסוס של איזון פנימי המשפיע על המרכיבים הקוגניטיביים, הרגשיים וההתנהגותיים של העמדה (מרדלר-נבון, 2017).

על בסיס ממצאי המחקר הללו ניתן להסיק כי שירות צבאי של חיילים עם מוגבלות ושל חיילים ללא מוגבלות יחד, המתאפיין בביצוע משימות שוטפות, מפגש ומגע יומיומיים, עשוי לתרום לגיבוש עמדות חיוביות בקרב החיילים ללא מוגבלות כלפי החיילים עם מוגבלות, וכן לצמצום ההדרה ולהגברת הקבלה של אנשים עם מוגבלות בחברה הכללית. נושא העמדות כלפי שירות צבאי של צעירים עם מוגבלות נחקר בישראל באופן מצומצם מאוד. מחקר ראשוני בתחום נעשה על ידי ורנר (2015), שבחנה את התוכנית "שווים כמדים" המשלבת צעירים עם מוגבלות

שכלית התפתחותית בצה"ל. במסגרת התוכנית עוברים הצעירים הכשרה קדם צבאית שמכינה אותם לשירות הצבאי, ובמהלך השירות הם מקבלים תמיכה ולידוי באופן שוטף. ורנר בחנה באמצעות מחקר ששילב מתודה איכותנית ומתודה כמותית בוגרים עם מוגבלות שכלית התפתחותית שהשתתפו בתוכנית, הורים של בוגרים אלה, מפקדים ביחידות שבהן שירתו הבוגרים, חיילים ללא מוגבלות ששירתו עימם ביחידות צבאיות שונות, וחיילים ללא מוגבלות שלא שירתו עם משתתפי התוכנית. ממצאי המחקר הצביעו על כך ששירותם הצבאי של חיילים עם מוגבלות שכלית התפתחותית תרם לשינוי עמדות בקרב חיילים ללא מוגבלות. השירות המשותף וההיכרות המתמשכת בין החיילים הובילו למודעות והבנה אודות המוגבלות ולהכרה ביכולות של החיילים עם המוגבלות השכלית התפתחותית. השירות המשותף אף אפשר לחיילים ללא מוגבלות לראות את החיילים עם המוגבלות השכלית התפתחותית ממקום של שוויון במערכת היחסים ביניהם, ובכך תרם להפחתת תחושות של פחד ואי נוחות חברתית במפגש עם חיילים אלה ולהפחתה של סטיגמות ועמדות שליליות כלפי אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית. לטענת ורנר, לתוכנית יש תרומה רבה ביצירת עמדות חיוביות כלפי אנשים עם מוגבלות שכלית התפתחותית, בחיזוק האדיאולוגיה של שילוב חברתי ופסיכולוגי בצה"ל, ובהגשת החשיבות במגע בין-אישי ישיר עם אנשים עם מוגבלות לשינוי עמדות כלפי אוכלוסייה זאת (ורנר, 2018). גם מפקדי החיילים עם המוגבלות השכלית התפתחותית דיווחו על הגברת הרגישות והאמפתיה כלפי אנשים עם מוגבלות בעקבות החשיפה לחיילים והקשר היומיומי בבסיס (Werner & Hochman, 2019).

המחקר השני שבדק את נושא העמדות כלפי שירות צבאי של צעירים עם מוגבלות הוא מחקר שנערך לאחרונה בהשתתפות 649 מבוגרים ששירתו או משרתים בצה"ל בסדיר או בקבע (גרינבנק ואחרים, 2023). מחקר זה בדק עמדות כלפי שירות צבאי של צעירים עם מגוון מוגבלויות ובוצע במתודה כמותית. המשתתפים השיבו על שאלון מקוון לשם בחינת עמדותיהם כלפי שילוב צעירים עם מוגבלות בשירות צבאי ולשם הערכת רמת האמפתיה שלהם. נמצא כי העמדות של משתתפי המחקר כלפי שילוב צעירים עם מוגבלות בצבא היו באופן כללי חיוביות. לגבי האמפתיה נמצא כי משתתפים שהביעו יכולת אמפתית גבוהה יותר, גילו עמדות חיוביות יותר כלפי שילוב צעירים עם מוגבלות בצבא, והביעו התנגדות לתפיסה מתייגת שלפיה בעלי מוגבלויות צריכים לשרת ביחידות נפרדות בצה"ל מאחר שהם עלולים להפריע לפעילות השגרתית. כמו כן, הם האמינו בזכות לשוויון והדגישו את החשיבות והתרומה הערכית של שילוב זה הן עבורם באופן אישי והן

עבור הצעירים עם המוגבלות. ממצא מעניין הצביע על כך שליכולת האמפתית יש תפקיד מתווך ומשמעותי בקשר שבין היכרות מוקדמת של חייל עם הנושא של מוגבלות לעמדות התומכות בשירות צבאי של צעירים עם מוגבלות. כלומר, היכרות וחיפה לאנשים עם מוגבלות מובילות הן לעמדות חיוביות יותר והן ליכולת אמפתית גבוהה יותר כלפי אנשים אלה. יתרה מזאת, במחקר נמצא כי היכרות המבוססת על שירות משותף בצבא תורמת באופן חיובי ליכולת האמפתית ולעמדות התומכות בשילוב צעירים עם מוגבלות בצבא יותר מאשר היכרות של חיילים עם מוגבלות במסגרת הקהילה (לדוגמה: שכנות, מסגרת חינוכית פורמלית או בלתי פורמלית). מכאן שהיכרות וחיפה לאדם עם מוגבלות לא מספיקות, אלא יש צורך בכינון קשרים קרובים ומשמעותיים על מנת לפתח עמדות חיוביות (Alnahdi et al., 2020). השהות המשותפת היומיומית במסגרת השירות הצבאי של חיילים עם מוגבלות וחיילים ללא מוגבלות מאפשרת ליצור קשרים קרובים המשפיעים על פיתוח היכולת האמפתית וגיבוש עמדות חיוביות של החיילים ללא מוגבלות, ועשויה להקל על הקבלה וההכלה של אנשים עם מוגבלות בחברה.

אז מה עושים?

כאמור, קיימות מגוון תוכניות שמטרתן להכין צעירים עם מוגבלות לשירות בצה"ל. אולם למרות המגוון עדיין נערמים קשיים ומכשולים בפני צעירים אלה הן לפני השירות והן במהלכו. אנו מבקשות להציע מספר דרכים שבהן ניתן לנקוט על מנת לאפשר שירות מיטבי של צעירים וצעירות עם מוגבלות.

שיח ופיתוח מודעות בקרב תלמידים ללא מוגבלות בזמן הלימודים בבית הספר

משרד החינוך מקדם רפורמה של הכלה והשתלבות תלמידים עם מוגבלות במערכת החינוך הכללית, ואף מדגיש את התועלת הכפולה של רפורמה זאת. היא גם תורמת לקידום התלמידים המשתלבים בחברה ובקהילה, וגם מסייעת להפוך את חבריהם לספסל הלימודים לסובלניים יותר ולאחראיים יותר לזולתם (משרד החינוך, 2019). הסביבה החינוכית שבה לומד הילד משפיעה מאוד על גיבוש עמדותיו כלפי אנשים עם מוגבלות (Babik & Gardner, 2021). יישום רפורמת ההכלה

וההשתלבות מאפשר למידה משותפת של תלמידים ללא מוגבלות יחד עם תלמידים עם מוגבלות, וכתוצאה מכך מתפתחת מודעות לנושא המוגבלויות, נוצר שיח ונרכש ידע בנושא. כל אלה עשויים לפתח בקרב תלמידים ללא מוגבלות יכולת אמפתית שתוביל לעמדות חיוביות (Alnahdi et al., 2020).

כאמור, בתי ספר תיכוניים מחויבים להפעיל תוכנית הכנה רב-תחומית לצה"ל, בהתאם לחוזר מנכ"ל של משרד החינוך (2018). בחוזר המנכ"ל אומנם יש התייחסות לעידוד צעירים עם מוגבלות הלומדים בחינוך מיוחד וקיבלו פטור מהשירות, להתגייס לצה"ל, וכן לצורך שלהם בהכנה, ליווי ותמיכה, אך אין התייחסות להעלאת נושא הגיוס של צעירים אלה בבתי ספר תיכוניים בחינוך הכללי. במטרה לפתח עמדות חיוביות בקרב חיילים ללא מוגבלות, יש צורך בהכנה מוקדמת לפני גיוסם לצבא. חשוב לנצל את שנות הלימודים בבית הספר בחשיפה, מגע והיכרות עם תלמידים עם מוגבלות, ובהמשך אף לקיים שיח בנושא לקראת סיום התיכון והגיוס לצבא. כך הצעירים ירכשו ערכים של קבלה שוויונית של האחר, יכולת אמפתית, מניעת הדרה, וקבלה של אנשים עם מוגבלות בכלל ושל בני גילם בפרט.

הכנה של חיילים ללא מוגבלות לשירות משותף עם צעירים וצעירות עם מוגבלות, ליווי ותמיכה לאורך השירות

חיילים ללא מוגבלות ממלאים תפקיד מרכזי בהצלחת השירות הצבאי של צעירים עם מוגבלות. השירות המשותף מעמיק את ההיכרות ומוכיל לפיתוח עמדות חיוביות יותר כלפי צעירים עם מוגבלות ולאמפתיה גבוהה יותר (ורנר, 2018; נצר והלפרין, 2018; Roca-Hurtuna & Sanz-Ponce, 2023; Szumski et al., 2020; Werner & Hochman, 2019). הכנה יעילה ומשמעותית של חיילים ללא מוגבלות צריכה להיעשות בשני מישורים: במישור הקוגניטיבי – רכישת ידע אודות סוגי מוגבלויות והדרכים שבהן יבואו לידי ביטוי בשירות המשותף. במישור הרגשי – התייחסות לעמדות כלפי אנשים עם מוגבלות, ועיסוק בסוגיות ערכיות ומוסריות של שוויון והכלה. במהלך השירות הצבאי מומלץ ליישם מערך הדרכה ולייווי שוטף עבור החיילים ללא מוגבלות. רצוי שהמערך הזה יכלול שיח ופרקטיקה בהקשר של סוגיות העולות בשירות המשותף. החיילים יכירו מודלים לפתרון קונפליקטים וקבלת החלטות, ויחזקו מיומנויות של התמודדות עם מצבי לחץ ושחיקה. מומלץ לקיים מפגשים חווייתיים, סימולציות ומשחקי תפקיד בהנחיית אנשי מקצוע.

העלאת נושא שילובם של צעירים וצעירות עם מוגבלות בצבא לשיח הציבורי

כלי תקשורת, בעיקר טלוויזיה ורשתות חברתיות, הם אמצעי יעיל להצגה ולהפצה של סרטונים ופרסומות המתארים את חייהם של אנשים עם מוגבלות ואינטראקציות חיוביות עם אנשים אלה. הצופים עשויים ללמוד על המוגבלויות השונות ועל חוויית החיים של אדם עם מוגבלות, ולחקות את התנהגויותיהם של אנשים המקיימים עם האנשים עם מוגבלות אינטראקציה חיובית. כל אלה יסייעו בקידום יכולת אמפתית ועמדות חיוביות כלפי אוכלוסייה זאת (Dogutas, 2021; Lu et al., 2017). מומלץ להסתייע בכלים אלה להעלאת נושא שילובם של צעירים וצעירות עם מוגבלות בצבא לשיח הציבורי. ניתן ליצור כתבות טלוויזיה בנושא שירות צבאי משמעותי של צעירים וצעירות עם מוגבלות, פרסום של סיפורי הצלחה מנקודת המבט של הצעירים עם המוגבלות וגם של החיילים המשרתים איתם והמפקדים הממונים עליהם.

את הפרק שלנו, העוסק בשילובם של צעירים וצעירות עם מוגבלות לצבא, אנחנו מבקשות לסיים בדבריו של יובל וגנר, נשיא ומייסד עמותת נגישות ישראל: "אני מסתכל בזום-אאוט על רצף החיים - במערכת החינוך, יש לנו חקיקה שמאפשרת שילוב בחינוך הרגיל. מה מתבקש? שלאחר שסיימת 12 שנות לימוד, תוכל להמשיך לצבא כמו כל אחד אחר. כשאתה מסיים את הצבא - יש חוק שמאפשר שילוב בהשכלה גבוהה. ויש חוק לשילוב במקומות עבודה. אז ברצף שלך - לימודים צבא לימודים עבודה - יש רק חוליה אחת שלא עובדת. וחייבים לטפל בזה. חייבים חוק שייצר סוף-סוף שוויון. אני בספק אם המצב הזה חוקי כי זו אפליה" (קליאן, 2017). דברים אלה בשילוב הסוגיות שנידונו בפרק זה, מחדדים את מחויבותנו כחברה לפעול למען קידום נושא השירות של צעירים וצעירות עם מוגבלות בזירות השונות, כחוליה אחת ברצף חייו של האדם עם מוגבלות.

רשימת מקורות

- אידלמן, ר', קונסנטינינו, ו' וברלב, ל' (2022). אנשים עם מוגבלות בישראל 2022: נתונים סטטיסטיים נבחרים. מכון מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- אלמוג, נ. (2018). "משהו כאן עוצר אותי"- סטודנטים עם מוגבלויות בישראל – מדיניות, שיח ופרקטיקה. קשת- כתב עת למדעי הרוח והחברה, 2, 31-65.
- אלמוג, ש' (2022). השתקפויות של החברה בישראל בפקודות המנהיג הצבאי: ניתוח מקרה הרמטכ"ל. חברה, צבא וביטחון לאומי, 3, 1-15.
- גילת, א' (2023). "צבא העם – הנכס הכי מרכזי שיש לצבא לוחם במדינה כמו שלנו"- ראיון עם תא"ל אופיר לזיוס, קצין החינוך והנוער הראשי. מערכות, 496, 4-7.
- גילת, י' (2017). מעורבות חברתית של צה"ל - סקירה היסטורית, בתוך: נ' בן יוסף אזולאי, י' גילת ושגיא, ר (עורכים). "על מדים אני מלך" - אוכלוסיות ייחודיות והשתלבות חברתית בצה"ל, פרק 2, עמודים 28-19. הוצאת מערכות.
- גל, ר' (2015). המוטיבציה לגיוס לצה"ל בראי הזמן מתוך א. אלרון וג. שפר (עורכים). השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות, ומשמעויות. (עמ' 37-46). תל-אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- גריננק, א', אגם בן ארצי, ג' וקאשי-רוזנבאום, ג'. (2023). "עם בונה צבא בונה עם": עמדות כלפי שירות צבאי של צעירים עם מוגבלות. סוגיות חברתיות בישראל. להוסיף כך ועמודים כשיפורסם
- ורנר, ש. (2015). השירות הצבאי של אנשים עם מוגבלות שכלית: השפעתו על איכות החיים של הפרט והוריו ועל עמדות הסביבה כלפי אנשים עם מוגבלות שכלית - דוח מחקר לקרן שלם. <http://www.kshalem.org.il/pages/item/1072>
- ורנר, ש' (2018). תפיסות של חיילים ללא מוגבלות שכלית כלפי שילובם בצה"ל של אנשים עם מוגבלות שכלית, ביטחון סוציאלי, 104, 123-161.
- לוי, י' (2022). משבר הליגיטימציה של מודל גיוס חובה. עדכן אסטרטגי- כתב עת רב תחומי לביטחון לאומי, (1) 25, 67-81.
- מרדלר-נבון, א' (2017). הקשר בין אמפתיה, חוללות עצמית ומגע עם אנשים עם מוגבלות לבין עמדות כלפי אנשים עם מוגבלות בקרב ילדים ובני נוער בתנועות הנוער. עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי הרוחה והבריאות", חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- משרד החינוך (2018). הוראת קבע מספר 0047: נכונות לשירות ומוכנות לצה"ל. ירושלים. https://apps.education.gov.il/mankal/Horaa.aspx?siduri=84#_Toc256000020
- משרד החינוך (2019). הכלה והשתלבות בחינוך היסודי: יישום תיקון חוק חינוך מיוחד, הכלה והשתלבות המנהל הפדגוגי, אגף א'. https://meyda.education.gov.il/files/PortalShaar/integration_binder_elementary_school.pdf
- משרד הרוחה והביטחון החברתי - שירות צבאי לאנשים עם מוגבלות. <https://www.gov.il/he/departments/guides/molso-people-with-disabilities-military-and-national-service-military-service>
- נצר, ל' והלפרין, ע' (2018). עמדות כלפי אנשים עם מוגבלות בעשרים ערים נבחרות בישראל. הרצליה: המרכז היישומי לפסיכולוגיה של שינוי חברתי, המרכז הבינתחומי.
- קליאן, ג' (2017). צעירים עם מוגבלות? צה"ל לא רואה ולא שומע אתכם, כלכליסט, 1.17.4. <https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3705118,00.html>

רוסמן, א' (2022). שירות צבאי כמשפיע על תפיסות חברתיות בישראל: השסע הדתי-חילוני כמקרה בוחן. *חברה, צבא וביטחון לאומי*, 3, 26-8

רימון-גרינשפן, ה', ברלב, ל', הרן, ד' ואדמון-ריק, ג' (2020). הקול מכול - תהליך משתף בעיצוב מחקר על השתתפות בחברה של אנשים עם מוגבלויות. *שיקום - כתב עת של עמותת חומט*, 30, 46-55.

שרגא-רייטמן, י' (2021). תפיסתן של עובדות סגל מנהלי את הסטודנטים עם מוגבלות הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה - הבדלים תרבותיים. *קשת - כתב עת למדעי הרוח והחברה*, 3, 27-45.

תבורי, ת. (2015). הכשירות הרפואית לשירות צבאי בראי ביקורת מוגבלות. *משפט וצבא*, כתב העת של *הפרקליטות הצבאית*, 21, 183-242.

Alnahdi, G. H., Elhadi, A. & Schwab, S. (2020). The positive impact of knowledge and quality of contact on university students' attitudes towards people with intellectual disability in the Arab world. *Research in Developmental Disabilities*, <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103765>

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Babik, I. & Gardner, E. S. (2021). Factors affecting the perception of disability: A developmental perspective. *Frontiers Psychology*, 12 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.702166>

Dogutas, A. (2021). Representation of disabled people in advertisements in Turkey, *American Journal of Qualitative Research*, 5(2), 57-72. <https://doi.org/10.29333/ajqr/11033>

Gulya, N. & Fehervari, A. (2023). The impact of literary works containing characters with disabilities on students' perception and attitudes towards people with disabilities. *International Journal of Educational Research*, 117, <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2022.102132>

Lu, J., Webber, W. B., Romero, D. & Chirino, C. (2017). Changing attitudes toward people with disabilities using public media: An experimental study. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 61(3), <https://doi.org/10.1177/0034355217700820>

Roca-Hurtuna, M. & Sanz-Ponce, R. (2023). The perception of university students towards people with disabilities and their labor insertion. *Education Sciences*, 13(1), 79, <https://doi.org/10.3390/educsci13010079>

Rohmer, O. & Louvet, E. (2019). Implicit stereotyping against people with disability. *Group Processes & Intergroup Relations*, SAGE Publications, 21(1). <https://doi.org/10.1177/1368430216638536>

Rohwerder, B. (2018). Disability stigma in developing countries. *K 4D- Knowledge, Evidence and Learning for Development* <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/handle/20.500.12413/13795>

Szumski, G., Smogorzewska, J. & Grygiel, P. (2020). Attitudes of students toward people with disabilities, moral identity, and inclusive education- A two-level analysis. *Research in Developmental Disabilities*, 102. <https://doi.org/10.1016/j.ridd.2020.103685>

Werner, S., Hochman, Y. (2019). "It opened up a whole new world for me": Experiences of military commanders in employing individuals with intellectual disabilities. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 32, 648-656. <https://doi.org/10.1111/jar.12558>

WHO- World Health Organization (2023). *Disability and health*. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>